

SURXONDARYO VILOYATI MAHALLALARINING UMUMIY TAVSIFI, TASNIFI VA ETNOHUDUDIY XUSUSIYATLARI

Muminov Ulmas Ravshanqulovich,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti katta o'qituvchisi,

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

e-mail:umuminov1989@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-7144-7298>

UDK: 9:433:908

Annotatsiya: O'zbekistonda davlat va jamiyat boshqaruvida mahallaning an'anaviy ijtimoiy tuzilma sifatidagi rolini oshirish borasida talay islohotlar amalga oshirilib, uni dunyoda o'xshashi yo'q o'zini-o'zi boshqarish tuzilmasi darajasiga ko'tarish borasida samarali ishlar qilindi. Ayniqsa o'zini-o'zi boshqarish organlarida fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularni kuchli ijtimoiy himoyalash, xotin-qizlar va yoshlar bandligini ta'minlash bo'yicha amaliy choralar ko'rish huquqiga ega tuzilma darajasiga ko'tarish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu esa aholiga mahalliy boshqaruv jarayonlarida faol ishtirok etish imkoniyatini bermoqda.

Kalit so'zlar: Mahalla, jamiyat, davlat, islohot, fuqaro, rais, ijtimoiy, yoshlar, oila, ayollar

Аннотация: В Узбекистане реализовано множество реформ, направленных на повышение роли микрорайона как традиционной социальной структуры в государственном и местном управлении, предприняты эффективные усилия по поднятию его на уровень структуры самоуправления, не имеющей аналогов в Узбекистане. мир. Особое внимание уделено вопросу повышения общественно-политической активности граждан в органах самоуправления, поднятия их на уровень структуры с правом принятия практических мер по обеспечению сильной социальной защиты, занятости женщин и молодежи. будучи направленным. Это дает жителям возможность активно участвовать в процессах местного управления.

Ключевые слова: Махалла, община,

государство, реформа, гражданин, председатель, социальный, молодежь, семья, женщины

Abstract: In Uzbekistan, many reforms have been implemented to increase the role of the neighborhood as a traditional social structure in state and community management, and effective efforts have been made to raise it to the level of a self-management structure that has no analogues in the world. Particular attention is paid to the issue of increasing the socio-political activity of citizens in the self-governing bodies, raising them to the level of a structure with the right to take practical measures to ensure strong social protection, employment of women and youth. being directed. This gives residents the opportunity to actively participate in local governance processes.

Key words: Mahalla, community, state, reform, citizen, chairman, social, youth, family, women

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida mahalliy o'zini-o'zi boshqarishning ko'plab milliy modellari ishlab chiqilgan bo'lib, bunday tuzilmalar davlatlarning hududiy tuzilishi, siyosiy rejimi, aholi turmush tarzini tashkil etish kabi yo'nalishlarga ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa ilg'or Yevropa mamlakatlarida o'zini-o'zi boshqarish organlari ya'ni, munitsipal hokimiyat organlari davlat hokimiyati organlari bilan birdek vakolatlarga ega ekanligi xarakterlidir. O'zini-o'zi boshqarish organlari va davlat hokimiyati organlari o'rtasidagi muvofiqlikka asosan fuqarolar mahalliy doirada o'z xohish-irodasini erkin ifodalash, ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni hal qilish, o'z haq-huquqlarini himoya qilish

kabi imkoniyatlariga ega ekanligi, ushbu tuzilmalarning samarali faoliyat yuritayotganligidan dalolatdir. Shu boisdan o'zini-o'zi boshqarish tizimi har qanday demokratik taraqqiyot yo'lini tanlagan davlatlar ijtimoiy hayotining o'ziga xos atributi hisoblanganligi bois, turli shart sharoitlar va taraqqiyot darajasidagi davlatlarda o'ziga xos milliy boshqaruv modellarini va strategiyasini shakllantirish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Xorijdagi nufuzli ilmiy tadqiqot muassasalarida mahalliy boshqaruv organlari va munitsipalitetlarining boshqaruv modellarini nomarkazlashtirish, ular avtonomiyasini konstitutsiyaviy tartibga solishga yo'naltirilgan huquqiy normalarni shakllantirish, mahalliy tuzilmalarning alohida ijtimoiy institut sifatidagi nufuzini oshirish, tuzilmalar faoliyati uchun zarur subsidiyalarni ajratishga oid masalalarda ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, zamonaviy ijtimoiy rivojlanishning asosiy tendensiyasi sifatida ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni hal etish va barqaror rivojlanishni ta'minlashda hududlarning mas'uliyatini oshirish, joylarda o'zini o'zi boshqarishning eng samarali shakllarini joriy etish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga davlat boshqaruvi va mahalliy boshqaruvning o'zaro kombinatsiyasini yuzaga chiqarish, mahalliy boshqaruv tuzilmalarining hududiy vakillik organi sifatidagi rolini oshirish, davlat va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari o'rtasidagi o'zaro integratsiyani ta'minlash masalalari dolzarb ilmiy muammolar sifatida tadqiq etilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Tadqiqot olib borish jarayonida tarixiy-qiyosiy tahlil (*comparative analysis*), taqqoslash, tizimli tahlil, davriy izchillik, obyektivlik, og'zaki tarix kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

Tadqiqot mavzusining o'rganilganlik darajasi. O'zbekiston mustaqilligi yillarida mahallaning keng qamrovli faoliyati turli yo'nalishlarda chop etilgan asarlar, ilmiy

maqolalar va ayrim tadqiqotlarda o'z aksini topgan. Jumladan, G.Umarova, Z.Arifxanova, V. Ishquvvatov, F.Tolipov, B. Eshov, O. Bo'riyev, A. Tursunov, X. Sharopov, Ochilov A, I. Bobojonov, X. Raxmonov kabi tadqiqotchilar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy ishlarni kiritish mumkin. Mazkur tadqiqotlarda o'zini-o'zi boshqarish organlari, xususan mahallaning o'tmishda va bugungi kundagi keng qamrovli faoliyati tarixiy va tarixiy-etnografik yo'nalishda tadqiq etilgan. Ammo ularda O'zbekistonning janubiy viloyatlari, xususan Surxondaryo viloyati mahallalariga oid ayrim ma'lumotlar uchrasada, mahallaning mustaqillik yillaridagi keng qamrovli faoliyati tarixiy aspektda alohida olib o'rganilmagan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Dunyo tarixiy tajribasidan ma'lumki, har doim jamiyatni modernizatsiyalash masalasi zamonaviy ijtimoiy fanlarning asosiy muammolaridan biri bo'lib kelgan. Jamiyatdagi o'zgarishlar va ularning holati qay darajada ekanligi hozirgi ijtimoiy o'zgarishlar jarayonida muhim ahamiyat kasb etib, ularning muqarrarligi ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga ta'sir qiluvchi ijtimoiy o'zgarishlar, doimiy harakatda bo'lgan, qaytarib bo'lmaydigan jarayonlar va yana ko'plab omillar bilan bog'liq tarzda rivojlanadi. Ijtimoiy o'zgarishlar faqat bitta kontekstda rivojlanmaydi, zero inson, aqlli mavjudot sifatida, yuksak texnologiyalar tufayli dunyoni yaxshilashga harakat qiladi, jamiyatda ma'lum bir qarama-qarshilik paydo bo'ladi. O'tgan yillar tajribasidan farqli o'laroq, ma'lum texnologik o'zgarishlar bir necha asrlar davomida o'zini namoyon qiladi, ko'pgina texnologik o'zgarishlar sodir bo'ladi[1].

Bu borada ijtimoiy, iqtisodiy, texnik va texnologik nuqtayi nazardan turlicha qarashlar mavjud bo'lib, bu xususda o'z fikrini bildirgan sotsiolog V.Mur jamiyatni modernizatsiyalashning va ijtimoiy o'zgarishlarning o'nta modelini ajratib ko'rsatadi. Uning fikricha, ular o'z yo'nalishiga ko'ra bir-biridan farqlanadi: 1) bosqichma-bosqich va uzluksiz o'sish; 2)

bosqichma-bosqich evolyutsion o'sish; 3) evolyutsiyaning nomutanosib sur'atlari tamoyiliga asoslangan notekis rivojlanish; 4) siklik o'sish; 5) tarmoqlangan, ko'p chiziqli dinamik o'sish; 6) siklik vektorsiz dinamika; 7) logistik o'sishi; 8) logistik egri chiziqqa mos ravishda pasayish; 9) eksponensial o'sish; 10) kamayib boruvchi eksponensial tarzda pasayish[2].

Umuman, qisqacha aytganda shiddat bilan rivojlanayotgan bugungi globallashuv davrida har bir jabhada o'zgarishlar, yangilanishlar sodir bo'lmoqda. Xususan, O'zbekistonda ham jamiyat hayotining turli sohalarida kechayotgan jarayonlar mahalla tizimini ham chetlab o'tgani yo'q. Ya'ni, dunyoda o'xshashi yo'q bo'lgan tuzilma mahalla tizimi va uning faoliyatida ham ulkan yangilash hamda modernizatsiya jarayonlari kechmoqda. Bunda fuqarolarning jamiyatda va mahallada o'z o'rnini bo'lishi kerakligini, ya'ni, tezkor, shiddatli davrda mahallaning har bir fuqarosi o'z mahallasida faollik bilan mehnat qilishi, axborotlashgan dunyoda yangicha dunyoqarash, streotiplar, farazlarga asoslangan holda yashashi va o'z faoliyatini amaliyotga joriy etmog'i lozim. Shundagina inson bugungi yangilanayotgan jamiyatning bir bo'lagi bo'la oladi. Ushbu zaminda uni to'ldirib turuvchi inson sifatida munosib o'rin va pozitsiyaga ega bo'ladi. Bu esa mahalla uyushmasining bugungi kundagi holati, rivojlanishi, kishilar turmush tarzi va dunyoqarashidagi o'zgarishlar bilan bog'liq tarzda ularning munosib faoliyati uchun o'ta ahamiyatlidir.

Endi ilmiy tadqiqot ishining asosiy masalasi bo'lgan Surxondaryo viloyati mahallalarining umumiy tavsifi va etnohududiy xususiyatlariga umumiy ta'rif berib o'tamiz. Ya'ni, bu borada olib borilgan tadqiqotlar shuni anglatmoqdaki, qadimdan O'zbekistonda o'zini-o'zi boshqarishning alohida, o'ziga xos uyushmasi mahalla tizimi shakllanib kelgan. Ushbu tuzilma o'z mohiyati, mazmuni va funksiyalariga ko'ra an'anaviy boshqaruv tizimi hisoblanadi. Mahalla o'zbeklarga xos jamoa bo'lib yashash tarzining o'ziga xos shakli bo'lib, uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida

shakllangan va aholi turmush tarzining etnik xususiyatlarini o'zida aks ettirgan.

Bu borada B. Eshovning yozishicha, antik davrda Shimoliy Baqtriyaning ko'hna shaharlarida kulolchilikka ixtisoslashgan mahallalar mavjud bo'lib, ularda bir vaqtning o'zida bir nechta xumdonlar ishlab turgan. Ulardagi idishlarni pishirish xonalarida bir pishirishda yuzdan ortiq idishlar sig'dirilgan. Kulolchilik xumdonlarining qishloqlarda bo'lmaganligi yoki kamligi shundan dalolat beradiki, kulollar o'z mahsulotlari bilan nafaqat shahar, balki, qishloq aholisining ham talab-ehtiyojlarini qondirgan. Ko'hna shaharlarda temirni qayta ishlaydigan hunarmandchilik ustaxonalari ham bo'lgan. Ular temirdan har xil buyumlar tayyorlaganlar. Termizdan temirchilar mahallasi aniqlangan. Temir va misni qayta ishlash hunarmandchiligining qoldiqlari Sho'rtepedan ham aniqlangan[3].

Shahar va qishloqlarda hunarmandchilikning ko'plab sohaları – kulolchilik, temirchilik, teriga ishlov berish, zargarlik, tosh-taroshlik, to'qimachilik kabi o'nlab turlari rivojlangan edi. Arxeologik ma'lumotlarning guvohlik berishicha, yirik shaharlarda hunarmandchilikning ma'lum sohasiga ixtisoslashgan ustalarning mahallalari mavjud bo'lgan. Demak, mahalla tuzilmasining ilk kurtaklari antik davrlardayoq shaharlarda aholining ma'lum kasb-kori bo'yicha joylashishi va yashash tarzini aks ettirgan.

Surxondaryo viloyati O'zbekistonning janubiy viloyati hisoblanib, bu yerda ham o'zini o'zi boshqarishning alohida, o'ziga xos uyushmasi mahalla tizimi mavjud. Yuqorida qayd etilganidek, ushbu tuzilma o'z mohiyati, mazmuni va funksiyalariga ko'ra dunyoning boshqa mamlakatlarida uchramaydigan mahalliy boshqaruv tizimi hisoblanadi. Mahalla o'zbeklarga xos jamoa bo'lib yashash tarzining o'ziga xos shakli bo'lib, uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan va aholi turmush tarzining etnik xususiyatlarini o'zida aks ettirgan. Ayniqsa mustaqillikka erishgan O'zbekistonda barcha tuzilmalar qatori mahallaga ham alohida e'tibor qaratilib, uning faoliyatini

takomillashtirishga hamda vakolat doirasini yanada kengaytirishga katta ahamiyat berila boshlandi.

Bir soʻz bilan aytganda, mamlakatimizda mahalla faoliyatini samarali tashkil etish ishini yanada takomillashtirish, uning huquqiy maqomini yanada kengaytirish, xalqimiz turmush tarzi bilan bogʻliq anʼanalari va tarixiy tajribasini oʻrganish muhim oʻrin tutadi. Mahallada yoshlarning ongiga maʼnaviyatimizni, milliy gʻoyani chuqur singdirish, doimiy asosda kelajak yosh avlodning maʼnaviy kamolotini aqliy salohiyati bilan teng ravishda rivojlantirib borish muhim oʻrin tutmoqda. Shu oʻrinda oila, mahalla, ishlab chiqarish muassasalari va taʼlim muassasalari faoliyatini barkamol avlod tarbiyasi masalasida yangi bosqichga koʻtarish dolzarb vazifalardan hisoblanadi, desak mubolagʻa boʻlmaydi. Uning huquqiy asoslari yanada takomillashtirildi[4].

Oʻzbekiston geografik joylashuvi, etnodemografik holati, geosiyosiy va geoiqtisodiy omillariga koʻra mintaqaning boshqa davlatlaridan birmuncha farq qilgani bois, uning hududida joylashgan shahar va qishloqlar, yaʼni mahallalar ham bir-biridan maʼlum xususiyatlariga koʻra farqlanadi. Surxondaryo viloyati ana shunday geografik joylashuvi, tabiiy sharoiti, etnodemografik holatiga koʻra ajralib turuvchi janubiy viloyatdir.

Tadqiqot obyekti hisoblangan Surxondaryo viloyati — 1941-yilda tashkil etilgan boʻlib, 13 ta tuman va 1 ta Termiz shaharni oʻz ichiga oladi. Umumiy yer maydoni 20,1 ming km. Yaqin oʻtmishga murojaat qilinsa, 2010-yilgacha 8 shahar — Boysun, Denov, Jarqoʻrgʻon, Termiz, Shargʻun, Sherobod, Shoʻrchi, Qumqoʻrgʻon, 7 shaharcha Angor, Doʻstlik, Kakaydi, Sariosiyo, Sariq, Elbayon bekati, Hurriyat aholi punkti boʻlgan. Aholisi 2110412 ming nafar jumladan shahar aholisi 782852 ming nafar kishini tashkil etgan[5].

2020 yil yakuniga koʻra esa viloyatda aholi soni 2 mln. 654 ming 794 nafarni tashkil etgan boʻlsa, 2022-yil 1-avgustgacha viloyat aholisi 2 million 743 ming 196 nafar kishini tashkil etgan. Ularda 461 ming 317 ta xonadon va 628 ming 959 ta oila mavjud.

Shundan, 1 mln. 329 ming 223 nafari xotin-qizlardir[6]. Hozirgi kunda viloyatda jami 721 ta mahalla fuqarolar yigʻinlari mavjud boʻlib, shundan 51 tasi chegara mahallalar va 2 ta mahalla jamoatchilik asosida faoliyat yuritadi[7].

Demak viloyat aholisi demografik statistikaga koʻra yildan- yilga oʻsib borgan va ular hududning tabiiy-geografik sharoiti, iqlim xususiyatlariga bogʻliq tarzda koʻpayib borgan va oʻzgarib turgan. Bunda mahallalarning joylashuv xususiyatlari ham muhim rol oʻynagan.

Mahalliy oʻzini oʻzi boshqarish tuzilmalarida faoliyat yurituvchi xodimlar soni va uning oʻsishi boʻyicha demografik statistikaga koʻra esa 2020-yil viloyat mahalla va oilani qoʻllab-quvvatlash boshqarmasi tashkil etilgan boʻlib, u yerdagi xodimlarning jami soni 26 nafardan (5 nafari ayollar) iborat boʻlib barchasi oliy maʼlumotga ega. Shulardan 13 nafari (52 %) tizimda avvaldan ishlagan xodimlarni tashkil etadi. Shuningdek, shahar va tumanlar boʻlimlarida 165 nafar (43 nafari ayollar) xodimlar ham shakllantirilgan. Ulardan 141 nafari (85,4 %) oliy maʼlumotli, 24 nafari (14,6 %) oʻrta-maxsus maʼlumotga ega..

Surxondaryo viloyati Oʻzbekistonning janubiy qismida joylashganligi tufayli viloyatdagi barcha 721 ta fuqarolar yigʻinlari aholi soni, mahallalardagi ijtimoiy-maʼnaviy muhit va hududiy geografik joylashuvi boʻyicha toifalarga ajratilgan va ularda maʼlum dinamik oʻzgarishlar sodir boʻlgan. Mintaqadagi 51 ta mahalla qoʻshni davlatlar bilan chegaradoshdir.

2020-yilning iyun oyida Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 12-apreldagi 302-sonli qaroriga koʻra Jarqoʻrgʻon tumandagi “Bobur” mahallasi hududida joylashgan Kakaydi harbiy garnizonidagi harbiy shaharchada “Janub qalqonlari” nomli yangi mahalla fuqarolar yigʻini tashkil etilgan. Kakaydi harbiy garnizonidagi yangi tashkil etilgan “Janub qalqonlari” mahalla fuqarolar yigʻinida 2019-yil 18-iyul kuni Oliy Majlis Senati Kengashi tomonidan 2019-yil 15-fevralda “Fuqarolar yigʻinlari raislari (oqsoqollari) sayloviga tayyorgarlik koʻrish

va uni o'tkazish to'g'risida"gi 507-III-sonli qarori asosida mahalla fuqarolar yig'ini raisi saylovi tashkil etilgan. Surxondaryo viloyatida 2019-yil iyul oyiga qadar 718 ta mahalla fuqarolar yig'inlari mavjud bo'lgan bo'lsa, "Janub qalqonlari" mahalla fuqarolar yig'ini tashkil topganligi sababli 2021-yilda mahallalar soni 721 taga yetgan[8]. Bundan tashqari chegara hududlarda 2020-yil holatiga ko'ra 51 ta mahalla joylashgan bo'lsa, anklav hududda joylashgan fuqarolar yig'inlari mavjud emas.

Mahallalarga umumiy tavsif berar ekanmiz ularning hududiy joylashuv xususiyatlari ham e'tiborni tortadi. Masalan, viloyat hududidagi 21 ta mahalla (Qumqo'rg'on tumanida "Yangi qishloq", "G'alaba", "Yangi yer", "Tayfang", "Bo'ston", Sariosiyo tumanida "Ehtirom", "Chosh", "Shohqishloq", Boysun tumanida "Chor chinor", "Pulhokim", "Mehrobod", Oltinsoy tumanida "Mo'minqul", Jarqo'rg'on tumanida "Beshbuloq", "Bobur", "Ismoil tepa", Denov tumanida "Bobotog'", "Ibn sino", Sherobod tumanida "Galaguzar", Sho'rchi tumanida "Qora ariq" mahalla fuqarolar yig'inlari tuman markazlaridan uzoqda joylashgan. Bu esa mazkur mahallalar bilan ishni tashkil etish, ularni nazorat qilish borasida birmuncha qiyinchiliklar tug'dirish shubhasiz. E'tiborli tomoni shundaki, viloyatda mahallalar faoliyatini takomillashtirish borasida bosqichma-bosqich olib borilayotgan islohotlar o'z amaliy natijasini bermoqda. Xususan, fuqarolar yig'inlari orasida jamoatchilik asosidagi faoliyat olib borgan mahallalar soniga e'tibor qaratsa, ular 2020-yilda 54 tani tashkil etgan bo'lib, asosan Surxondaryo, Samarqand, Qashqadaryo va Toshkent viloyatlariga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2021-yil holatiga ko'ra ularning soni 44 taga kamayib, bugungi kunda 10 tani tashkil etmoqda. Respublika bo'yicha mavjud 10 ta fuqarolar yig'ini davlat byudjetidan moliyalashtirilmagan holda jamoatchilik asosida (oylik ish haqisiz) faoliyat yuritib kelmoqda, shulardan 2 tasi Surxondaryo viloyatiga to'g'ri keladi.

Agar boshqa viloyatlar bilan taqqoslansa, shunday mahallalar Andijonda – 1 ta, Samarqandda – 2 ta Toshkent viloyatida – 5

ta bo'lib, davlat byudjetidan moliyalashtirilmagan holda (oylik ish haqisiz) faoliyat yuritib kelmoqda. Bundan tashqari, chegara va anklav hududda joylashgan fuqarolar yig'inlari soni respublika miqyosida 2016-yilga (552 ta) nisbatan 22 taga ko'payib, 2021-yilda 574 tani tashkil etgan. Eng ko'p chegara va anklav hududda joylashgan fuqarolar yig'inlari Farg'ona (97 ta) va Toshkent (90 ta) viloyatiga, eng kami esa Navoiy (8 ta) viloyatiga to'g'ri keladi[9].

Viloyatning geografik joylashuvi hamda hududiy xususiyatlari, etnoijtimoiy xususiyatlari va ularning o'ziga xosligi, viloyat hududida yangidan aholi manzilgohlari va yashash joylarining tashkil topishi, o'z navbatida mahallalar sonining o'sishiga, yangi mahallalarni tashkil topishiga turtki bermoqda. Agar buni respublika miqyosida olinsa, xususan, 2016-yilda respublikada 8973 ta fuqarolar yig'inlari faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 2021-yilning dastlabki choragida ular soni 9199 tani tashkil etgan. Tadqiqotlarga ko'ra 2019 – 2021-yillar davomida Surxondaryo viloyatida ham yangi mahallalar tashkil etilgan. Xususan, mazkur yillar davomida Oltinsoy tumanida "Sohibkor" va Uzun tumanida "Saxovat" mahallalari tashkil etilgan.

Surxondaryo viloyati tabiiy sharoiti birmuncha qulay, shu bilan birga xom ashyo va mehnat resurslari yetarli hududlar qatoriga kiradi. Bugungi kunda Surxondaryo viloyatida faoliyat olib borayotgan fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari ayrim xususiyatlari bilan farqlanadi. Buni quyidagi mahalliy omillar ham tasdiqlaydi:

1) *Etnik tarkibi xilma xil bo'lgan mahalla fuqarolar yig'inlari* (Termiz shahri, Angor, Sherobod, Qiziriq, Sariosiyo, Uzun, Bandixon, Qiziriq, Boysun tumanlari);

2) *Shahar va tuman markazidan uzoqda, tog' va tog'oldi hududlarida joylashgan mahallalar* (Boysun, Bandixon, Sariosiyo, Uzun, Denov tumanlari);

3) *Qo'shni davlatlar bilan chegaradosh mahallalar* (Qumqo'rg'on, Sho'rchi, Sariosiyo, Termiz, Jarqo'rg'on, Sariosiyo, Angor tumanlari) kabi turlarga bo'lish mumkin.

Bunday bo'linish viloyatning nafaqat hududiy, balki, geografik, etnik va etnodemografik xususiyatlarini aks ettirganligi tadqiqotchilar uchun ham qiziqarlidir. Mahallalar aholisining ijtimoiy-demografik tavsifiga ko'ra agar o'tmishga nazar tashlansa, XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Surxondaryo hududidagi jami aholining 5, 0 foizi shaharlarda, 6,6 foizi shaharchalar va tuman markazlarida, 6,3 foizi faqat qishloqlarda istiqomat qilgan. Jumladan, Boysun tumani jami aholisining 13,5 foizi shaharlarda, 6,1 foizi shaharchalar va tuman markazlarida, 5,2 foizi faqat qishloqlarda, Sherobod tumani aholisining jami 4,0 foizi shaharlarda, shaharcha va tuman markazlarida 7,6 foizi, faqat qishloqlarda 7,3 foizi yashaganligi qayd etiladi. Endi mahalla fuqarolar yig'ini raislarining ish faoliyatlari va ularning ijtimoiy va jinsiy tarkibiga e'tibor qaratsa, viloyatda 2020-yil yakuniga 20 ta mahalla fuqarolar yig'ini raisi lavozimi vakant bo'lib, 701 nafar MFY raisi amalda faoliyat olib bormoqda. Shundan, raislar orasida ayollar 59 nafarni tashkil etadi.

Viloyat aholisining ko'payishi tarixan shakllangan mahalliy an'analar ta'sirida va aholining doimiy migratsiyasi tufayli sodir bo'lgan. Bunday vaziyat mahallalarda istiqomat qiluvchi aholining etnik-ijtimoiy tarkibiga ta'sir qilmasdan qolmagan. Bu holat bugungi kunda ham o'z aksini topmoqda. Masalan, 2004-yildan boshlab Surxondaryo viloyati aholisining o'sish sur'atlari oldingi davrlarga qaraganda keskin orta boshlagan. Respublika miqyosida aholi sonining nisbatan tez o'sishi mamlakat mintaqalari o'rtasida eng ko'p Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari hissasiga to'g'ri kelishi ham bejiz emas (15,0 %).

Aholining o'sish tendensiyalari asosida D. Tashmuhammedova va boshqalar tomonidan taqdim etilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, 2019-yilgacha Surxondaryo viloyati demografiya integral indeksi tahlili natijalarida Angor va Sariosiyo tumanlari eng past ko'rsatkichlarga ega bo'lib, Angor tumanida onalar va go'daklar o'limi ko'pligi va Sariosiyo tumanida ajrashishlar va erta nikohlarning yuqoriligi bilan, salomatlik

integral indeksi tahlili natijalarida Denov va Muzrabot tumanlari eng past ko'rsatkichlarga ega bo'lib, Denov tumanida bolalikdan miya falaji kasallanishi va erta tug'ruqlar yuqoriligi va Muzrabot tumanida abortlar soni yuqoriligi bilan izohlanadi. Bandlik va farovonlik integral indeksi tahlili natijalarida Uzun va Denov tumanlarida eng past ko'rsatkichlar aniqlangan. Uzun tumanida bandlik darajasi pastligi va kam ta'minlangan oilalar yuqoriligi, Denov tumanida esa bandlik darajasi va aholining uy-joy bilan ta'minlanishi past darajada bo'lgan.

Qishloq aholisi masalasiga kelsak, tarixiy ma'lumotlarga ko'ra Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida O'zbekiston qishloq aholisining 1/5 qismi yashaydi. Ammo qishloq aholisining soni bo'yicha hamon Samarqand viloyati oldinda, ularning har birida respublika qishloq aholisining 12,8 va 12,3 foizi istiqomat qiladi. Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro viloyatlari qishloq aholisining o'sish koeffitsiyenti 1991, 1995, 2000, 2005, 2012 -yillarda respublikada eng yuqori darajaga chiqqan.

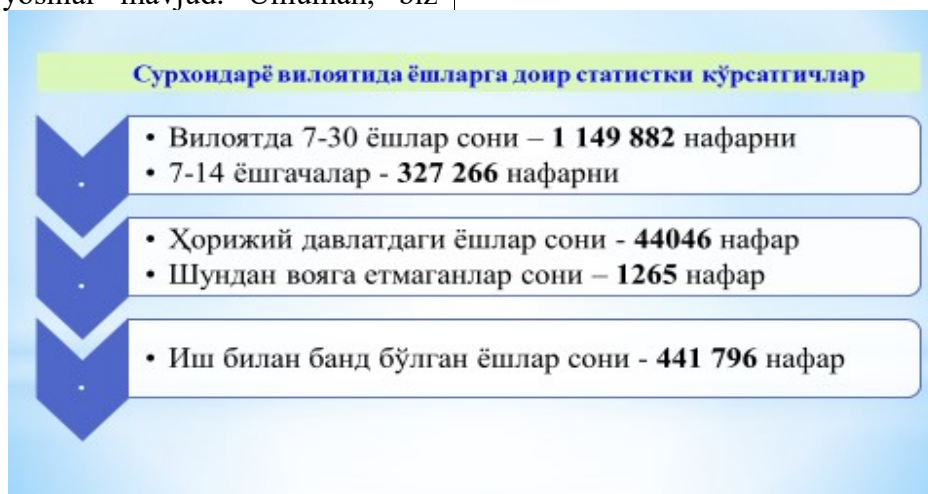
Ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonning demografik taraqqiyotida qishloq aholisi soni muntazam ravishda o'sib borib, 1991-yilda 59,5 foiz, 2006-yilda 63,8 foiz, 2010-yilda 48,8 foiz, 2016-yilda 49,4 foizni tashkil etgan. Shu bilan birga, qishloqlar shahar posyolkalariga aylantirilishi natijasida qishloq aholisi soni jami aholi soniga nisbatan kamayib borganligini ham ko'rish mumkin.

Bu borada viloyat mahallalari kesimidagi tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, 2021-yil 1-yanvar holatiga eng ko'p aholi soni Denov tumani 392,3 ming kishini (viloyat aholisi sonidagi ulushi 14,6 % ni) va Qumqo'rg'on 238,7 ming kishini (8,9 %), Jarqo'rg'on 222,1 ming nafar kishini (8,3 %), aksincha eng kam aholi soni Bandixon tumanida 76,5 ming nafar kishi (2,9 %) tashkil etdi. Hududlar kesimida aholining eng yuqori o'sish sur'ati 2019- yilning mos davriga nisbatan Termiz shahri 1,8 % ni, Denov tumani 2,0 % ni va Sariosiyo 1,8 % ni, aksincha eng kam o'sish sur'ati Qiziriq tumanida -1,6 % ni tashkil etgan.

Shu o'rinda viloyat mahallalarida

yoshlarning oʻrni va nufuzi hamda ularga eʼtibor xususida. Jumladan, viloyatda profilaktik hisobda turgan 154 nafar yoshlar mavjud. Umuman, biz

quyidagi jadvalda viloyatda yoshlarning salmogʻiga oid statistik maʼlumotlarni taqdim etamiz:

Mahallalarda aholi bandligini taʼminlash, taʼlim-tarbiya jarayonlarini yoʻlga solish uchun maktabgacha taʼlim muassasalari, oʻrta va oʻrta maxsus taʼlim muassasalarining oʻrni katta. Xususan, viloyat markazidan uzoq boʻlgan Boysun tumanida Vazirlar Mahkamasining “2019 — 2022-yillarda Surxondaryo viloyatining Boysun tumanini kompleks rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi Qaroriga muvofiq “Obi”, “Ketmonchi”, “Mehriobod”, “Kosiblar”, “Pasurxi”, “Temir darvoza”, “Koʻlqamish”, “Hunarmandlar”, “Inkaobod”, “Shoʻrsoy” mahallalarida Davlat-xususiy sherikchiligi asosida maktabgacha taʼlim muassasalari tashkil etish moʻljallangan. Bu ham mahallalarda bogʻcha yoshidagi bolalar qamrovini oshishiga olib keldi va aholi bandligini taʼminlashga xizmat qilishi shubhasiz.

Bu esa mahallalarning turli hududiy mintaqalarda joylashganligi ularning daromadida ham oʻz aksini topadi. Yaʼni, mahallalarda aholining daromadi oʻz oʻrnida turlichadir. Masalan, 90 yillar boshida viloyat mahallalarida shaxsiy tomorqa xoʻjaliklarining kengayishi hisobiga oilaviy tadbirkorlik oziq-ovqat mahsulotlarining salmoqli qismini bergan va oilalar daromadini maʼlum maʼnoda taʼminlagan. Jumladan, 1996-yil maʼlumotlariga koʻra, oilaviy

tadbirkorlikdan bir oilaga toʻgʻri keladigan daromad viloyat oilalarida 100,5 soʻmni tashkil etgan.

Endi mahallalarning xizmat binolari bilan taʼminlanishi, ularning holati masalasiga eʼtibor qaratilsa, viloyatdagi 721 ta MFY larning 541 tasi oʻz xizmat binosiga ega, qolgan 180 ta mahalla fuqarolar yigʻinlaridan 87 tasi taʼlim va tibbiyot muassasalari hamda 93 tasi boshqa korxona tashkilotlar binolarida faoliyat yuritib kelmoqda. Viloyatning 721 ta MFYlarda 449 ming 296 ta xonadonlarning jami 49 ming 472,3 gektar tomorqa yer maydonlari mavjud shundan tomorqasi mavjud hovlilar soni 481811tani tashkil etadi. Surxondaryo viloyatida mazkur qaror ijrosini taʼminlash maqsadida 2020-2022-yillarga moʻljallangan Dastur ishlab chiqilgan boʻlib, Dasturga asosan 2020-yilda 80 ta, 2021-yilda 69 ta, 2022-yilda 64 ta jami 213 ta mahalla fuqarolar yigʻinlari binolarini qurish rejalashtirilgan. (shundan 125 tasi Davlat xususiy sherikchilik asosida 88 tasi esa mahalliy byudjet hisobidan). Maxsus binolar ajratish boʻyicha, viloyatda 2020-yil 80 ta mahalla fuqarolar yigʻinlari dasturga kiritilgan boʻlib, shundan; 21 ta (Qumqoʻrgʻon tumanida “Yangi qishloq”, “Gʻalaba”, “Yangi yer”, “Tayfang”, “Boʻston”, Sariosiyo tumanida “Ehtirom”, “Chosh”, “Shohqishloq”, Boysun tumanida

“Chor chinor”, “Pulhokim”, “Mehrobod”, Oltinsoy tumanida “Mo‘minqul”, Jarqo‘rg‘on tumanida “Beshbuloq”, “Bobur”, “Ismoil tepa”, Denov tumanida “Bobotog‘”, “Ibn sino”, Sherobod tumanida “Galaguzar”, Sho‘rchi tumanida “Qora ariq”, Muzrabot tumanida “Al Hakim At-Termizi”, Termiz tumanida “Xalqobod”) mahalla fuqarolar yig‘inlari binolari yangi qurilib foydalanishga topshirildi hamda 4 ta (Termiz shaharda “Ma‘rifat”, “Temir yo‘lchi”, Oltinsoy tumanida “Sohibkor”, Uzun tumanida “Madaniy turmush”) mahalla fuqarolar yig‘inlari balansiga bino olib berilgan[10].

Viloyat mahallalarida aholining ijtimoiy-siyosiy faolligiga e‘tibor qaratilsa, 1991-2020-yillarda turli Davlat mukofotlari va ko‘krak nishonlariga sazovor bo‘lgan xotin-qizlar, ya‘ni O‘zbekiston Respublikasining Faxriy unvonlari 62 ta, O‘zbekiston Respublikasining ordenlari 110 ta, O‘zbekiston Respublikasining Faxriy yorlig‘i 22 ta, Zulfiya nomidagi Davlat mukofoti sovrindorlari 28 ta, “Mo‘tabar ayol” ko‘krak nishoni sovrindorlari 35 ta, “Mahalla iftixori” ko‘krak nishoni sovrindorlari 8 tani tashkil etganligi e‘tiborga molikdir. Viloyatda 2010-yilda ijtimoiy ko‘makka muhtoj bo‘lgan jami 23 nafar (xususan Angor tumanida 4 nafar, Denov tumanida 6 nafar, Qiziriq tumanida 1 nafar, Sariosiyo tumanida 1 nafar, Uzun tumanida 2 nafar, Sherobod tumanida 2 nafar hamda Termiz shahrida 7 nafar) xotin-qizlarni sog‘lom hayotga qaytarish bo‘yicha ishlar olib borilgan.

Prezident Sh.Mirziyoyev tomonidan 2021-yildan mahalla instituti tizimida faoliyat olib borayotgan 20 ming nafardan ortiq xodimlarni o‘qitish, ularga dolzarb masalalarni o‘sha joyida hal etish bo‘yicha vazifalar berilgan edi. Bu esa ushbu tuzilma faoliyatida o‘ziga xos o‘rin tutgan, o‘zini o‘zi boshqarish tuzilmalari obro‘sin ko‘tarishda alohida xizmat ko‘rsatgan xodimlarning ijtimoiy-siyosiy, huquqiy hamda madaniy jihatdan bilim va ko‘nikmalarini oshirish va tuzilma faoliyatini yangi bosqichga olib chiqishda muhim o‘rin tutdi. Shundan kelib chiqib viloyatda o‘zini o‘zi boshqarish organlarini faoliyati samaradorligini oshirish maqsadida soha

xodimlarini muntazam malakasini oshirib, ularga doimiy o‘quv seminarlari tashkil etib borish yo‘lga qo‘yilgan. Bu borada 2018-yil 1-apreligacha Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Respublika “Jamoatchilik nazorati ishchi guruhi” vakillari mahallalarda ijtimoiy holatni o‘rganish maqsadida Surxondaryo viloyati Qumqo‘rg‘on va Sariosiyo tumanlarida bo‘lishib, aholini qiynayotgan va “Xalq qabulxona”lariga kelib tushayotgan shikoyatlar yechimi yuzasidan sayyor reydlar uyushtirilib ko‘pgina muammolar o‘sha yerlarning o‘zida hal etishgan[11].

Surxondaryo viloyatining Boysun, Uzun, Sariosiyo, Bandixon tumanlarida fuqarolar yig‘inlaridan ayrimlarining tuman markazlaridan 40 km va undan uzoq tog‘li, chegara hududlarda joylashganligi o‘zini o‘zi boshqarish organlari faoliyati samaradorligiga, hududlar ijtimoiy-iqtisodiy holatiga o‘z ta‘sirini o‘tkazadi. Masalan, viloyat va tuman markazlaridan olis masofada joylashgan fuqarolar yig‘inlarida mobil aloqa va internet tizimidagi muammolar markaziy va mahalliy tashkilotlardan beriladigan topshiriqlarning bajarilishiga, ovullar orasidagi masofaning uzoqligi esa joylardagi mavjud muammolarni o‘rganish va bartaraf etishda salbiy ta‘sirini o‘tkazadi. Shundan kelib chiqib, yangi tashkil etilgan Mahalla va oilani qo‘llab-quvvatlash vazirligi tomonidan respublika bo‘yicha viloyat va tuman markazlaridan olis masofada joylashgan fuqarolar yig‘inlari rais (oqsoqol)larining ehtiyojidan kelib chiqib, avtomashina bilan ta‘minlash uchun imtiyozli kreditlar berish tartibini joriy etish, uzoq masofada joylashgan fuqarolar yig‘inlari rais (oqsoqol) lari ish samaradorligiga ijobiy ta‘sirini o‘tkazadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, tadqiqotlar asosida bugungi kunda viloyatdagi mahallalarning barcha faoliyatini etnik tarkibi xilma xil bo‘lgan mahalla fuqarolar yig‘inlari, geografik joylashuviga, aholi soni, joylashuviga ko‘ra shahar va tuman markazida va markazdan uzoqda, tog‘ va tog‘oldi hududlarida joylashgan mahallalar, joylashuviga ko‘ra viloyat markazida hamda qo‘shni davlatlar bilan chegara hududlarda

joylashgan mahallalarga bo'lgan holda tahlil etish mumkinligi tasdiqladi. Surxondaryo viloyati tabiiy sharoiti birmuncha qulay, ammo xom ashyo va mehnat resurslari yetarli hududlar qatoriga kirganligi bois, ushbu viloyatda aholining turmush sharoiti, kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, an'anaviy hunarmandchilik hamda kasanachilikning etnohududiy xususiyatlari ajralib turishiga guvoh bo'ldik. Bu esa bugungi kunda Surxondaryo viloyatida faoliyat olib borayotgan fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari ayrim xususiyatlari bilan farqlanishini tasdiqlaydi.

Surxondaryo mahallalari ham tarixan ijtimoiy-hududiy maskan sifatida shakllanib,

aholi ijtimoiy kelib chiqishi, millati, ijtimoiy statusi va yoshi turli bo'lgan odamlardan tashkil topganligini tasdiqladi. Mahalla oilaviy ahillikni saqlashni ta'minlashda hal qiluvchi omil sifatida, oila va mahallada sog'lom muhit yaratishga xizmat qilib, har tomonlama sog'lom, barkamol inson shakllantirishga asos bo'ldi. Viloyat mahallalari hayotidagi o'zgarishlar, mahallada ijtimoiy institut sifatida jamiyat barqarorligi uchun muhim bo'lgan ijtimoiy me'yor va qadriyatlar saqlanib qolganligini ko'rsatdi. Bu mahallaning ijtimoiy institut sifatida moslashish salohiyatiga bog'liq holda ijtimoiy munosabatlar tizimida muhim rol o'ynashini tasdiqladi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Побережников И.В. Теория модернизации: от классической к современной версии // Северный регион: наука, образование, культура. Сургут, 2000. № 2. С. 75-80.
2. Moore W.E. Social Change. Englewood Cliffs, N.Y.: Prentice-Hall, 1974. P. 34-46; Takje sm.: Vago S. Social Change. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1989. P. 75-79; Штомпка П. Социология социальных изменений. М.: Аспект Пресс, 1996. С. 31-37.
3. Eshov B. O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruv tarixi. // Darslik. - Toshkent. 2012.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2014-yil 17-dekabrdagi "Mahalla" ma'rifiy teleradiokanalini tashkil etish va raqamli teleko'rsatuvlarni yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2014. 51-son, 603-modda; 2017. 2-son, 25-modda. – B. 9-11.
5. Surxondaryo viloyati hokimligi iqtisodiyot va statistika bosh boshqarmasi. 2010-yil. – B. 73.
6. <https://sputniknews-uz.com/20220117/qaysi-viloyatda-doimiy-aholi-eng-kop-22222001.html>
7. Surxondaryo viloyati Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash boshqarmasining 2019-2020-yillar yakunlari bo'yicha Hisoboti va 2021-yilda amalga oshirilishi mo'ljallangan rejasi ma'lumotlari.
8. O'zbekiston mahallalari: tarix va hozirgi zamon. // Monografiya. -Toshkent. 2021. –B 323.
9. Raxmonov X. O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy institutlar faoliyati tarixi (Navoiy viloyati misolida). 07.00.01 – O'zbekiston tarixi. Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. – Toshkent., 2021-B. 63.
10. Surxondaryo viloyati Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash boshqarmasining 2019-2020-yillar yakunlari bo'yicha Hisoboti va 2021-yilda amalga oshirilishi mo'ljallangan rejasi ma'lumotlaridan olindi.
11. Ishquvvatov V. O'zbekistonda o'zini o'zi boshqarish organlarining rivojlanish tarixi (1991-2020 yy). Tarix fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. –Toshkent. 2022.-B 156.